

DÉTSEI SÁMUEL EMLÉKKÖNYVE

XVII–XVIII. századi kapcsolattörténeti vizsgálódásaink időről-időre ráirányítják a figyelmet az un. peregrinációs albumokra. A megújuló kutatás számára olyan alapvető tanulmányok nyújtanak eligazítást, mint Gergely Pál,¹ Kárpáti Pál – Szent- Iványi Béla – Tarnai Andor,² Keserű Bálint,³ Jakó Zsigmond⁴ peregrinációs albumokat ismertető, de elméleti útbaigazítást is adó írásai.

A peregrinációs album az utazási irodalom „járulékos műfaja”, „az utazás tudós kelléke: emlékkönyv, amibe a felkeresett hírességek nevükön kívül bölcs idézeteket, jókívánságokat írnak, esetleg címereket, metszeteket ragasztanak.”⁵ Az „album amicorum” típusú emlékkönyv nálunk szinte kizárólag a külföldet járt diákok köréhez kapcsolható, tehát „csak az értelmiségi réteg legképzettebb, külföldön tanult tagjaira jellemző forrásfajta, ez újabb érv mellett, hogy minél behatóbban foglalkozunk ezekkel az emlékekkel”.⁶ A különböző egyetemeket látogatott magyar diákok útiemlékeinek feltárása, a kisszámban fennmaradt útinaplók, utazási levelek mellett fokozott figyelmet igényelnek azok az emlékkönyvek, amelyekbe az utazó az általa fontosnak ítélt személyekkel íratott a találkozás emlékét megőrző bejegyzést. A bejegyzés konvencionális jellegén túl, hiszen általában örökbecsűnek tartott szentenciákat, költői vagy bibliai idézeteket jegyeztek a könyvecskébe a felkeresettek, nagyobb jelentőségű egy-egy „album közreműködőinek” felderítése, a találkozás alkalmá, időpontja pedig az utazás – hátrahagyott útinapló hiányában

¹Gergely Pál, *Pápai Páriz albuma*. in: Magyar Tudomány, 1961. 128–132.

²Kárpáti, Paul–Szent-Iványi Béla–Tarnai Andor, *Das Stammbuch von Michael Rotarides. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung*. Berlin, 1965. 204–230. – A tanulmány gazdag szakirodalmat sorol fel a német nyelvterületen divatos „Stammbuch”-kutatások köréből. Közülük haszonnal forgattuk Robert és Richard Keil általános, történeti bevezetővel is rendelkező, bőséges szemelvénygyűjteményét: *Die Deutschen Stammbücher des sechzehnten bis neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1893. – A legújabb szakirodalomból kiemelkedik az 1978-ban Wolfenbüttelben tartott konferencia anyaga: *Stammbücher als kulturhistorischen Quellen*. München, 1981. (Magyar albumokról: Gömöri Georg, *Some Hungarian alba amicorum from the 17th century*. 97–110.)

³Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*. in *AHistLittHung*, IX. Szeged, 1969. 3–46.

⁴Jakó Zsigmond, *Miskolczy Csulyak István peregrinációs albuma*. in *AHistLittHung*, X–XI. Szeged, 1971. 59–72.

⁵Kovács Sándor Iván, *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században*. in *AHistLittHung*, X–XI. Szeged, 1971. 81.

⁶Jakó Zs., i. m. 60.

is – pontos datálásához nyújt segítséget. Ezen felül a peregrinációs albumok gyakran metszetekkel, rajzokkal is díszítettek, egy-egy album összegyűjtve őrizheti a kor számos kiválóságának, tudósok, egyetemi professzorok, prédikátorok bejegyzéseit, annak feltérképezéséhez pedig, hogy külföldet járt diákjaink milyen hatások kereszttüzében váltak a kor színvonalán álló, vagy ahhoz közelítő értelmiségivé, ezek a párszavas bejegyzések, aláírások gyakran egyetlen és nem elhanyagolható forrássul szolgálnak.

A peregrinációs albumok jelentőségének növekedése és a „helyünk a világban” kutatásának összefüggéseire Keserű Bálint hívta fel a figyelmet Újfalvi Imre emlékkönyvének ismertetésekor. „Nagy jelentőségű e forrástípus a szellemi mozgalmak története szempontjából – különösen Közép-Kelet-Európában, ahol a reneszánsztól a főlvilágosodásig minden új áramlat kialakulásában fejlődésében indító szerepe volt a rendszeres nyugat-európai kapcsolatoknak, s ahol a fejlődés hátramaradottsága miatt sokáig nem voltak igazán hatékonyak a nemzetközi kapcsolatok olyan fontos publikációs eszközei, mint a nyomtatásban is készülő levelezés-gyűjtemények és „tudós periodikák”.⁷

A peregrinációs albumok viszonylag jelentős számban való fennmaradásának oka lehet, hogy éppen a nevezetes személyek bejegyzései miatt az utódok is értékes szellemi hagyatéknak tekintették ezeket a könyvecskéket, és gyakran egy-egy család több generáció utazásának dokumentumait őrizte meg. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található a Détsei-család három albumából álló kollekció,⁸ amelyből most Détsei Sámuel könyvecskéjét vizsgáljuk meg. Az eredeti, színezett bőrkötésben fennmaradt album rajzokat, metszeteket nem tartalmaz, csupán címlapraja utal az albumok illusztrációjának szokására. A címlap felírata: Symbolum Samuelis Détsei, Gen. XXII. v. 14. Dominus providet. Michael M. Pápai delienavit. Jaurini. Anno Domini 1737. Die 6 Octobris.⁹ Az album valójában több műfajt egyesít magában. Tulajdonosa Détsei Sámuel (1704–1761) összefoglalja élete történetét, szorosan kapcsolódva a címlaphoz, a választott „symbolum” magyarázatával kezdve, annak igazolására írja meg sorsát 1737-ig. A továbbiakban a mindenkori – családi – eseményeket, többnyire gyerekszületéseket követően tesz kalendáriumba való bejegyzéseket, életének kronológiáját a halál dátumát tudató idegen kéz zárja le. Tartalmaz a könyv két érdekes névsort is, „curiositásnak okáért” összegyűjtötte a szerző mindazoknak a neveit, akik tanítványai voltak, valamint a külföldi utazást lehetővé tevő patrónusok névsorát és az adomány összegét is. 1742-ben készült Détsei Sámuel könyveinek jegyzéke, amely 82 művet sorol fel. Az emlékkönyv további része már az „album amicorum”-ok klasszikus példája szerint a kor hazai és európai hírességeinek aláírásait őrzi, többnyire latinul, de található köztük magyar, héber, arab, görög, orosz nyelvű kézírás is.

Détsei Sámuel tipikus képviselője azoknak a diákoknak, akik szegény sor-

⁷Keserű B., i. m. 4.

⁸OSZK Kézirattár Oct. Hung. 619/1–3.

⁹A címlap rajza már Détsei Sámuel peregrinációjáról való visszatértekor készült, rajzolójáról, aki az albumban is szerepel csupán egy búcsúztató vers kapcsán tesz említést a szakirodalom: /Horváth Cirill/ H. C., *Helyreigazításul*. in *SpFüz*, 1905. 191–192. (Csécsi János (ifj.) házasságáról és Pápai M. Mihály búcsúztató verséről.)

sukon csak patrónusi támogatással tudtak segíteni, tanulmányaik elvégzéséhez adakozásból, tanítványok instruálásából, inaskodásból és prédikálásból szedték össze a pénzt. Mivel írói ambíciókra nem tört, jelentős történelmi események sem befolyásolták életét, sorsáról, műveltségéről, kapcsolatairól eddig nem vett tudomást a szakirodalom. Emlékkönyvének vizsgálatakor tehát egy ismeretlen személyiség adatait tárhatjuk fel, megjegyezve, hogy a forrás kizárólagos és szubjektív lehet. Annak ellenére, hogy Détsei nevét nem tartja számon az irodalomtörténet, albumával, életével, könyvtárával érdemes foglalkozni, mert a XVIII. század eleje erdélyi értelmiségi középréteg műveltségéhez nyújthat adalékot.

Détsei Sámuel 1703-ban született Fogarason református prédikátor családban. Apja, Détsei János nem lehetett egyszerű falusi pap, ha igaz az életrajz visszaemlékezése: „1714-ben ... két betsületes Enyedi Diák utánna ment volt, hogy a N: Enyedi Collegiumban első, Szent Irást magyarázó Professorságra vigyék”. A professzorság megvalósulását azonban idősebb Détsei halála megakadályozta és az árván maradt Sámuel a hányódást, a szegénységet korán megismerte. A tanulás vágya és a nehéz életkörülmények többször összeütközésbe kerültek, de mint „Aroni eredetű” szegény diák nem tudta elképzelni az iskolába járás végleges megszakítását és ebben időről-időre segítő patrónusai is támogatták. Alaptudását két helyen, Udvarhelyen és Fogarasban szerezte meg, még az apa tekintélye és jóbarátsága következtében pártfogója Szigethi György gondosan ügyelt arra, hogy jó tanítója legyen: „az Atyámmal való hajdani szoros barátságért réám jól viselt gondot, jo Praeceptort; T. Fekete Pál Uramot rendelvén mellém és Méltóságos Gróff Bethlen Farkas Urfi mellé, így contestálván Atyámhoz igaz Barátságát, kiért álgya meg az Ur maradékát”. Az, hogy a gróf Bethlen család legifjabb sarjával, Bethlen Kata öccsével került egyazon tanítóhoz, még nem sejteti, hogy a későbbiek során – szükségből – hányszor kell iskolát változtatnia. Diákéveinek későbbi állomásai Nagyenyed, Marosvásárhely, Rimaszombat, ismét Marosvásárhely, majd pedig Marburg voltak. Önéletrajzában részletesen felsorolja pártfogóinak, tanárainak nevét, közülük is kiemelve Szathmári (Paksi) Mihályt, aki „nagy érdemű és jo Lelkü Professor” lévén nemcsak a teológia tanításában, de a tanítványaival való törődésben is jeleskedett. Détseinek még a belföldi tanuláshoz is sajátmagának kellett előteremtenie a pénzt, így az inaskodás ugyancsak életéhez tartozott: „Minthogy soha se szerettem az udvaroskodást, ... szándékom is a tanulás volt” – írja, és ez vezeti Magyarországra, ahol mint „togátus diák” köntösre gyűjti össze a költséget. Rimaszombat és Miskolc gyülekezetének végigjárása után, ahol nem tudni miért „véletlen fogságban estem vala”, szellemiekben és anyagiakban megerősödve jut vissza Vásárhelyre „bővebb facultásra”. Mint marosvásárhelyi diák kerül jobb helyzetbe, mert Szathmári Mihály professzora ajánlására gróf Teleki József alumnusa lesz és ezt a támogatást tíz évig élvezi. A korabeli szokás szerint most már ő a „syntaxisták praeceptor” és mivel ez az időtöltés „igen nemes classis volt”, azaz jól fizető diákok jártak Vásárhelyre, Détsei is könnyebben viselte sorsát. A megőrzött névsorban öt gróf Bethlen-fiú szerepelt, de Détsei felsorolja a bárók, úrfiak, nemesek, papok fiai és a szegény diákok nevét is. Külön függelékben írja össze saját fizető és ingyen tanítványait. Tudós professzora, Szathmári Mihály 1734-ben Sárospatakra került rektornak, de elválásuk előtt még gondoskodott kedvelt diákjáról: „bútszásnak napján magához hivata és

Commendatóriát adván, elmémet reá hajtá, hogy meg próbálnám az Academiakra mehető szerentsémet, és énis noha sok hánykodás után elmémnek magamat reá vévén, és Anno 1737ben supplicálni kezdék.”

Détsei Sámuel túl van a harminc éven, amikor végre el tud indulni külföldi tanulmányai megkezdésére. Hányatott életútját, szegény sorsát látva nem meglepő, hogy saját korosztályától elszakadván járja csak meg a külhoni akadémiát. Az utazást lehetővé tevő patrónusokról és az adakozás összegéről részletes listát vezet. Érdekes, hogy életrajzában, bár sok ismerőst megemlíti, a patrónusaival való találkozásról semmit nem ír. A legnagyobb összeggel Horváth András képviselteti magát, akiről Bethlen Kata Önéletírásában olvashatunk,¹⁰ lévén a művelődéspártoló nagyszony egyik távoli rokona. Közvetlenül után Teleki Józsefné, azaz Bethlen Kata szerepel 50 forinttal, aki férje, Teleki József halála után is figyelemmel kísérte a Teleki-alumnián lévő diákok sorsát. A Bethlen-rokonságot szorgalmasan végiglátogatta Détsei, mert Bethlen Kata minden testvérét megtaláljuk az adományozók között, ugyanígy a Teleki-család is támogatja a külföldre készülő diákot. A 123 adományozót felsoroló névsor 497 forintot és 9 pénzt összegez, de marburgi tartózkodását az ott elnyert 100 talléros beneficium tette lehetővé.

A marburgi egyetemen – mint Nagy Jukunda monográfiájából tudjuk – 1571-től kezdve majdnem minden évben képviseltették magukat a magyar diákok.¹¹ Détsei Técsi Sámuellel együtt érkezett Marburgba, az egyetem anyakönyvébe 1735. december 20-án jegyezték be a nevét. Az ösztöndíjat 1 év és kilenc hónapig élvezhette, majd az albumában is szereplő Wátzi Jánosnak adta át a helyét.

Bár Détsei életrajzában többször fordul a K. O. [Kegyes Olvasó]-hoz, külföldi útjához érve érződik leginkább, hogy nem törekszik írói babérokra, a számára oly fontos marburgi tartózkodásról is keveset szól. Megtudjuk ugyan professzorainak nevét (a teológiára Johannes Christianus Kirchmejer, Johannes Sigismundus Kirchmejer és Franciscus Ulricus Ries oktatta, a históriára Johannes Adolphus Hártmánn, a nyelvekre Joachimus Sröderus), de a személyes beszámolónál értékesebbnek tartja a bejegyzések gyűjteményét: „Hol jártam pedig ezen könyvetskéből ki tanulhatod könnyen, és kik mitsoda indulattal viseltetenek légyen hozzám, azért többet töllem immár ne várj”. Ilyen szűkszavúság mellett érdemes mégis megemlítenünk, melyek azok az események vagy látnivalók, amelyeket megöröklítésre kerülnek. Elsőként mindjárt a Détsei számára még természetudományos kuriozitás: „Láttam ember bontzolásit egyszer”. Marburgi tartózkodása idejére esik a lengyel király és a kölni választófejedelem látogatása is, Détsei mindkét eseményt feljegyzésre érdemesíti: „Láttam Márpurgumban a Lengyelek Királyját Sztanislaust, Török kengyel-futo volt előtte etc. Láttam a Coloniai Electortis, ugyan ott, kitis nagy pompával acceptáltak, három százzor löttek ágyuval mig ott volt egy Fölöstökömön”. Egyetlen marburgi látnivaló kelti fel Détsei érdeklődését, minden

¹⁰Horváth Andrásról: *Bethlen Kata Önéletírása*. Sajtó alá rend. Sükösd Mihály. Bp. 1963., 242, 278., 282., 329., 330.

¹¹Zoványi Jenő, *A marburgi egyetem magyarországi hallgatói*. in *It*, 1955. 344–349. – Détseiről: 346. – Nagy Jukunda, *Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571–1914*. Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte. Darmstadt und Marburg, 1974. (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte.) – Détseiről: 98, 105, 255. (A 105. lapon tévesen Paulus keresztnévvel!)

bizonnyal magyar vonatkozása miatt: „Márpurgban vagyon egy Templom melyett Sz. Ersébet Templomának hívnak, Második András Király Leányarol (akiis Magyar Király volt.) Abban láttam a Sz. Ersébet Asszony Koporsoját; erőss záros, s vass rostélyos segrestyében, mely Koporsonál egész Német Országban drágább kintset nem tartanak, hihetetlen nagyságu drága kövekkel vann meg rakva”. A királyné koporsója jó 130 évvel korábban bekerült már a magyar irodalomba, Szenci Molnár Albert az 1608-ban Hanauban megjelentett Károlyi-Biblia ajánló-leveleiben írja: „Erzsébet királnéasszonynak ... tiszta arannyal és drága kövekkel fénlő királyi koporsoját mi itt látjuk és csudáljuk Marpurgumban, az hostati nagy templomban, melyet azon királynéasszony fundált életében”.¹² A természeti szép iránt érzéketlen, de a drága építményekre, kuriozitásokra fogékony Bethlen Mihály útinaplója ugyancsak megörökíti – mégpedig aprólékos részletességgel – az 1694. évi utazáskor látott Erzsébet-koporsót. „A Szent Erzsébet templomában nézzük a maga koporsóját, mely drága, egészen ezüstből és arany kereszt formára vagyon csinálva, a két oldalán a 12 apostolok, mindenfelől rakott drágakövekkel ... mindössze az egész koporsót becsüllik hat tonna aranyra”.¹³ Détseitől idegen az ilyen részletző leírás, csupán emlékeztetőül jegyzi fel a másik látványosságot is: „A Moenus mellett lévő Francofurtban: voltam abban az Házbanis melyben szoktak koronázni a Császárokat, elég méltó dolog a látásra gondolhatod”.¹⁴

A személyes találkozások tekintetében azonban teljesen a bejegyzésekre kell hagyatkoznunk. Az emlékkönyv gazdag gyűjteménye a jókívánságoknak; a hazai professzorok, papok aláírásai mellett diáktársai, peregrinációs útjának tanúi is szerepelnek az albumban. A beírt szentenciák, bölcs mondások, idézetek sok forrásra mehetnek vissza, de nem térnek el a korabeli szokásoktól, többnyire bibliai eredetűek vagy az antikvitás költőitől származnak. (Martialis, Pindaros, Menandrosz, Ovidius, Phaedrus – és egy középkori teológus, Kempis Tamás). Hazai tanárai közül kiemelkedik Vásárhelyi Tőke István, a nagyenyedi kollégium professzora, az *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis* (1736) című első hazai kísérleti tankönyv szerzője.¹⁵ Détseinek hazatérése után 1740-ben Vásárhelyi Tőke István volt a praesese abban a disputációban, melyet a Helvetica Confessio XXII. XIII. és XXIV. részéből folytatott több akadémiát járt ifjúval együtt és felszenteltetett a „Szent Ministeriumra”, azaz pappá avatták. Többször említett atyai patrónusa, Szathmári Paksi Mihály, a *Physica contracta* (Kolozsvár, 1719)¹⁶ című könyv írója ugyancsak szerepel az emlékkönyvben. Megemlíti még Ajtai A. Mihálynak (1704–1776), Bethlen Kata udvari papjának bejegyzését, aki az önéletíró nagyasszony jellemzése szerint „tudományt szerető, emellett kegyes életet élő ember”,¹⁷ vagy Hermányi Dienes Józsefnek, a *Nagyenyedi Demokritos* címen erdélyi furcsaságokat, történeteket összegyűjtő munka szerzőjének beírását:

¹² Szenci Molnár Albert válogatott művei. Sajtó alá rend. Vásárhelyi Judit. Bp., 1976. 230.

¹³ A drágakövek részletes, az értéket is megadó leírását ld. továbbá: Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). Sajtó alá rend. Jankovics József. Bp., 1981. 114–115.

¹⁴ Bethlen Mihály maga is megemlíti a koronázó templomot, de leírást ő sem ad: i. m. 116.

¹⁵ Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. 178.

¹⁶ Kosáry D., i. m. 177.

¹⁷ Bethlen K., i. m. 178. Ajtai Abód Mihály műve: *Grammatica latina*, 1744. – „Jó nyelvtan a latin oktatásának korszerűsítésére” (Kosáry D., i. m. 123.)

„Arabum Doctorum Sententia” címmel: „Non est orphans cujus mortuus est pater; sed est orphans, qui scientiam non habet, nec mores”.

Détsei közel kétéves marburgi tartózkodását őrzi a két Kirchmejer professzor bejegyzése, Cramer aláírása, és a nagynevű Christian Wolff neve gyakran felmerül a XVIII. századi magyar művelődéstörténetben. Leibniz követője, a német felvilágosodás nagyhatású propagátora hallei professzor-korában számos magyar tanítványt ismertetett meg filozófiájával. Mesterének vallotta például a Voltaire-fordító Lázár János is, aki születésnapjára versben magasztalta a világ dicsőségének nevezett filozófust. Lázár János ugyancsak szerepel Détsei patrónusainak névsorában, nemcsak pénzadományt, hanem „egy német öltözet ruhát” is hagyva a peregrináló ifjúra. Christian Wolff magyarországi hatására Tolnai Gábor hívta fel a figyelmet a Voltaire-fordító Lázár Jánosról szóló tanulmányában.¹⁸ Újabban Enyedi István (sz. 1694 k.) peregrinus diák 1718-ban Halleből írt, eddig kiadatlan levelében olvashatjuk Wolfról, hogy „igen nagy experientiaju ember ki felől sokan allittyak hogj hasonló Philosophus hozzája egész Germaniában nem volna”.¹⁹ Jóllehet Détsei önéletrajzában nem olvashatunk Christian Wolfról, kapcsolatokról, arról, hogy Détsei Wolff-al találkozott, esetleg előadásait hallgatta (?) az emlékkönyv bejegyzése tanúskodik.

Détsei önéletrajzában olvashatjuk, hogy a marburgi beneficium „nagyon könnyebbíti a nyelvet nem tudo Magyarokat”. Kapcsolata más nemzetbeli diákokkal éppen a nyelvtudás hiánya miatt nemigen lehetett, jóllehet a latin mint beszélt nyelv is kisegítette az egymás anyanyelvét nem ismerőket. Az emlékkönyvbe nem is került idegen diák bejegyzése, csupán egyetlen egy, a 121. lapra.²⁰

Jaspidem et argentum superat virtus.

Доброгемель лучше серебра и денег.

Marpurgi

Aug: 30 Anno 1737

Cattonum Nobilissimo Domino Albi hujus
possessori his se recommendat.

Michael Lomonosoff
Ruthenus.

A szentencia – a jászpist és az ezüstöt felülmúlja az erény – forrására sem a latin, sem az orosz nyelvű szakirodalomban nem akadtunk rá. Az eredet kimutatása helyett idézzük a manierista udvari erkölccsant, Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* című művének magyar fordítása elé írt ajánlását, Prágay András

¹⁸ Tolnai Gábor, *A Voltaire-fordító Lázár János*. in: T. G.: *Évek és századok*. Bp., 1958. 166–179.

¹⁹ *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szerk. Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. 160. (Adattár 6.) A kötet kiadói jegyzetében Keserű Bálint óva int attól, hogy a Christian Wolff iránti érdeklődésből „messzemenő következtetéseket vonjanak le” (466.).

²⁰ A dolgozat Lomonosov-bejegyzését ismertető rövidebb változata megjelent: N. S. K., *Lomonosov – magyar emlékkönyvben*. in *Kortárs*, 1982. 12.

1628-as mondását: „ez kő Fejedelemnek tekintetes méltósággal való maga viselését jelenti”.²¹ (A jáspisról van szó.) Az erény győzedelmeskedése a fenti mondásban tehát nem csupán a drágakövek felülmúlását jelzi.

Lomonoszov bejegyzése egy magyar diák emlékkönyvébe kapcsolattörténeti kutatásaink fontos láncszeme. Az elmúlt években került ismét az érdeklődés előterébe Kalmár György XVIII. századi tudós, nyelvfilozófus, költő. Weöres Sándor a magyar költészet furcsaságait összegyűjtő antológiájában „művészetünk szent örültjének” nevezi, az előszó pedig utal arra a kapcsolatra, amely Kalmárt a jeles orosz tudóshoz, Lomonoszovhoz kötötte.²² Papp Ferenc két tanulmányban is bizonyítja, hogy Kalmár kalandos életútja során Szentpétervárra is elvetődött, sőt két könyvét is megtalálták Lomonoszov könyvtárában.²³ Rajta kívül azonban Lomonoszov más magyar kortársi kapcsolatáról nem tudunk.²⁴

Az 1730-as 40-es évek fordulóján Lomonoszov öt évet töltött Nyugat-Európában, hogy a technika, főleg a bányászat legújabb eredményeit tanulmányozza. A német egyetemeken kívül (Marburg, a bányászati központ Freiberg) megfordult Franciaországban és Hollandiában. M. Zemplén Jolán a fizikus Lomonoszovról szóló tanulmányában írja a marburgi tartózkodásról és Christian Wolff szerepéről: „Christian Wolff volt Lomonoszov első tanítómestere Marburgban, és a vele való kapcsolat elhatározó volt Lomonoszov tudományos felfogására. Wolff a filozófiában Descartes és Leibniz követője volt ... Lomonoszov azonban Wolff filozófiájából csak a haladó elemeket ... vette át”.²⁵ Papp Ferencnél olvashatunk Lomonoszov marburgi tartózkodásának családi vonatkozásairól is, ugyanis Lomonoszov felesége „Jelizaveta” egy marburgi serfőző leánya.

Détsei Sámuel emlékkönyvében együtt olvasható tehát a mester, Christian Wolff és a tanítvány, Lomonoszov bejegyzése. Détsei és Lomonoszov kapcsolatáról nem tudjuk, vajon csak a konvenció irattat-e az albumba a jókívánságokat, vagy közelebbi ismeretség is volt köztük. Az utóbbit nem lehet teljesen kizárni, mert a Világirodalmi Lexikon szócikke szerint a külföldi ösztöndíj idején Lomonoszov „újabb nyelveket sajátított el, (korabeli források alapján nem alaptalanul feltételezhető, hogy ezek között a magyart is).”²⁶ Mindenesetre Détsei és Lomonoszov kapcsolatában ismételten hangsúlyozni kell, hogy ő az egyetlen külföldi diák az album bejegyzői között.

Mivel Détsei önéletrajzában semmit nem árul el arról, hogy mik voltak olvasmányai, csupán a tanult tárgyak és a tanárok nevét sorolja fel, érdemes néhány pillantást vetni 1742-ben összeállított könyvjegyzékére. A könyvek vásárlásáról is

²¹Prágay András, *Fejedelmeknek serkentő órája*. Bártfa, 1628. Ajánló levél Rákóczi Györgynek. RMKT XVII. század. 8. köt. 460. Prágay megjegyzésére Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet. Az arany és a drágakő szerepéről a középkor értékhierarchiájában: Jan Bialostocki, *Régi és új a művészettörténetben*. Szerk. és előszó: Marosi Ernő. Bp., 1982. 102.

²²Weöres Sándor, *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiából*. Bev. Kovács Sándor Iván. Bp., 1977. 39, 340.

²³Papp Ferenc, *Kalmár György oroszországi kapcsolatairól*. in *FK*, 1958. 346–349. – Papp Ferenc, *Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok*. in *MNy*, 1980. 1. 1–10.

²⁴Gazda István, *Lomonoszov és a magyarok*. in *MNemz*, 1980. nov. 5. (Kalmár György és Lomonoszov kapcsolatáról és L. magyar utóéletéről.)

²⁵M. Zemplén Jolán, *Mihail Vasziljevics Lomonoszov, a fizikus*. in *MTud*, 1962. 1–8.

²⁶*Világirodalmi Lexikon* VII. Lanf-Marg. Bp., 1982. 381–382. Szőke György szócikke.

homályban hagy az önéletírás, hiszen Németországból való visszatértekor *kevés könyvetskéit* említi csak, a jegyzékben pedig néhány helyen megjelöli, mely könyveket kényszerült eladásra. A 82 művet felsoroló jegyzékben kevés magyar szerző szerepel, magyar nyelvű munkát viszont csak ötöt találunk. A többi kiadású művek meghatározására nem vállalkozhatunk, így azt sem tudjuk pl. hogy Pázmány Kalauzának melyik editioja volt meg Détsei könyvtárában, az ellenreformáció apostolának műve azonban meglehetősen feltűnő egy református diák könyvjegyzékében. A „Summ. Bonum hung”. minden bizonnyal Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című fordítását jelenti. Szathmárnémeti Mihály *Mennyei Tárház kulcsa* című rendkívül népszerű imádságyűjteménye ugyancsak meghatározhatatlan kiadású, hiszen a XVIII. század elejéig is több mint tízszer jelent meg. Amszterdamban, 1736-ban látott napvilágot Borosnyai Nagy Zsigmond munkája, *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról ... úgy mint a könyörgésnek tudományáról irt rövid trakta*. A nagyenyedi kollégium diákja, majd teológia professzora személyes ismerőse is lehetett Détseinek, munkája pedig gyakorlati kézikönyvvül is szolgált. A B. Lázár János *Imátságát* jelölő cím meghatározásánál fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Lázár *Okos teremtetett állat ... melyet kétnapi imádságokban szedett és a Teremtő Istennek dicséreteire szentelt* című imádságos gyűjteménye 1745-ben jelent meg Pataki Józsefnél Kolozsvárott, a Détsei-féle könyvlista viszont 1742-ben készült! Csanaki Máté (1594–1636) Rákóczi György orvosa, majd a kolozsvári kollégium rektora 1634-ben jelentette meg Kolozsvárott *A döghalálról való rövid elmélkedés* című művét. Hogy a munkára Détseinek is milyen nagy szüksége lehetett, arra utal az önéletrajz néhány megjegyzése: „terhes idegen Országról való bujdosásomból meg érkeztem..., s tsak hamar Ehség, Fegyver, és Döghalál környül fogván életem”. Később pappá szentelését is részben „pestis, fegyver- és Döghalálnak” tulajdonította. Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) cartesianus-coccejanus debreceni professzor műve a *Triga divortialis* Debrecenben jelent meg 1690-ben, ugyancsak megtalálható a jegyzékben. De nem ő az egyetlen coccejanus Détsei mesterei között. Szathmárnémeti Sámuel (1658–1717) „teológiai művei az egész, e nembe vágó korabeli irodalomnak legérdemesebb termékei közé tartoznak”²⁷ *Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata* című műve háromszor jelent meg Franekerben, 1695, 1701 és 1702-ben. Buzinkai Mihály (1630–1683) „bölcészeti tankönyveket írt, melyek halála után is jó ideig használatban voltak”,²⁸ Détsei is olvashatta *Institutionum rhetoricarum libri duo* c. munkáját. Szó volt már róla, hogy Vásárhelyi Tőke István volt a praesese Détsei disputációjának, könyvtára a híres fizikakönyvét őrzi: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae ... proponuntur*. Cibini, 1736. Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) kéziratban maradt művei között van „két magyar katékézis, egyik kérdésekben és feleletekben, másik kérdések nélküli, melyet még a XVIII. században is használtak”.²⁹ Valószínű ennek másolatát rejtí Détsei jegyzékében a *Catheciza[ti]o Cl. Kaposi MSS.* az önéletírásában említi Détsei, hogy

²⁷ Zoványi Jenő, *Egyháztörténeti Lezikon*. 3. jav. bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor Bp., 1977. 578.

²⁸ Zoványi J., i. m. 107.

²⁹ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. V. köt. Bp. 1897. 980. Két másolata: OSZK Quart. Hung. 327, 328.

„a Doctor Theológiáját mind le írtam tulajdonkezemmel: két könyv tölt belőle”. A jegyzék bizonyága szerint a mű „Ad Melchioris Comp. Theologiae, Raptura manu mea scripta; Marpurgi Cattonum. Vol. duobus” azaz Melchior, Johann (1649–1689) *Opera omnia, duobus tomis absoluta theologica...* Franequerae, 1706, című munkájára mehet vissza. Nagy általánosságban Détsei könyvei három csoportba sorolhatók: az alpműveltséghez tartozó enciklopédikus munkák, segédkönyvek; teológiai művek; természettudományos, főleg fizikai munkák. Az alapvető könyvek között megemlítendő Alsted *Encyclopaediaja*, amelyet a jegyzék szerint el kellett adnia Détseinek, továbbá egy bibliai konkordancia, egy meghatározatlan magyar nyelvű biblia, Johannes Henricus Otho *Lexikon rabbinico-philologicum* című műve (Genevae, 1675). A teológiai művek között szerepel Calvin *Institutio*jának valamely kiadása, egy *Catechesis Heidelbergensis*, több szentírásmagyarázat (Luther, Melanchthon, Johann Piscator, Christianus Stock, Johann Heinrich Heidegger, Salamon van Til művei). Ki kell emelni mindenekelőtt Johannes Coccejus kötetét – bár a jegyzék szerint „suffocante miseria vendidi”, azonban eszmei, az a kör, amelyben Détsei tanulmányait kezdte és folytatta egyértelműen meghatározta műveltségének orientáltságát. Megtalálható Détsei könyvei között Lampe egyháztörténete is (*Historiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum*, 1728). Három munkával is képviselteti magát id. Campegius Vitringa, franekeri coccejánus professzor, akiről Pápai Páriz Ferenc 1712-ben azt írta Teleki Sándornak: „bezzeg nem úgy sohajtyák más szegény legények az oda fel való nag Theologus Professorok Vitringát és Röel Uramat, kik hason mászvais el mennének, ha kölcségek volna”.³⁰ A természettudományos munkák közül – a már említett magyar műveken kívül – Philippus Cluverius földrajzi munkája (*Introductiones in universam geographiam*), Johann Joachim Becher beszédei, Johann Clauberg fizikakönyve (*Physica*. Amstelodami, 1664) képviseli a coccejánus filozófia természettudományos érdeklődését.

A Détsei könyvtárában lévő cartesianus-coccejanus tudósok művei, az enyedi illetve vásárhelyi, majd a marburgi iskolázás pedig jellegzetes képét nyújtják a XVIII. század eleji erdélyi református értelmiség műveltségének, világlátásának. Lehetséges, hogy Détsei Sámuel fennmaradt emlékkönyve nyomán nagyobb jelentőséget tulajdonítunk ebben a tanulmányban egy eddig „névtelen” XVIII. századi erdélyi lelkésznek, azonban sorsával, a műveltségét bizonyító adatokkal úgy véljük, hogy egy nagyobb áramlat részesévé tehetjük, egy általánosabb kor- és műveltségvizsgálathoz szolgálhattunk parányi adalékkal.

³⁰ *Peregrinuslevelek*. 17.

**Catalogus Librorum Sam. Detsei A[nn]o
1742. Die 22. Julij.**

Ilyrici Flacij Clavis Sacrae Scripturae.
Vitringa in Esaum Vol. duobus.
Coccei opera omnia vol. octo. suffocante miseria vendidi
Josephus Historicus
Concordantia Biblicorum.
Encyclopaedia Alstedii vol. duobus. vendidi pauper.
Pázmán Kalauzza.
Prodromus Religionis Trimphan[tis] Alstedii.
Piscator in N. Testamentum.
Vitringa in Apocalypsim
Lampe in Johannem Vol. 3ibus
Grosii Thesaurus Concionum.
Cluverii Geographia.
Dubia E[van]g[e]lica Spanhemii Vol. 2 duobus vediti necesse
Ad Melchioris Comp. Theologiae, Raptura manu mea scripta;
Marpurgi Cattonum. Vol. duobus.
Dubia Vexata Pfeiferi.
Biblia Hebraica.
Analysis Van. Till.
Smiddius in V. et N. Testamenti, aliquot Libros Vol. duobus.
Gürtler Theologia Prophetica.
Antiquitatis Judaicae MSS:
Stockii Lexica utriusque T[es]t[amen]ti vol. duobus.
Josuae Placaei opera omnia. Concambio cessit.
Szathmari ad Hebreos.
Disputationes Cel. Burmanni alteri datae precio.
Spanhemii Hist. utriusque T[es]t[amen]ti.
Polygamia Alethai
Precinalis MSS.
Parabola Cel. Vitringae. item Paterna Scripta rehabilita per concambium.
Vol. duobus.
Brunemani Jus. Ecclesiasticum
Meülen Signa Temporum. Concambio cessit.
Hejdeger Hist. Patriarch. vol. duobus.
Van Till Homil. Catecheticae.
Lampii Hist. Hung. et Transylv.
Calvini Institutiones Theologicae.
Maresii Apologia veritatis.
Album Hocce.
Danaei Theolog. August.
Othonis Lexicon Rabb.

Bucani Instit. Theologicae
 Musculus in Decalogum.
 Catheciza[tio] Cl. Kaposi. MSS.
 Summ. Bonum hung.
 Raptura de A. et P.
 Comp. Theolog. A. Melchioris
 Visembachii Gramm. Hebr.
 Physica cl. I. Vásárhellyi
 Fan-Till Methodus Concionandi
 Album Aviticum
 Tajlor Christus Revelatus
 Csanaki a' Dög-halálról
 Triga Divort. Sylvani.
 Catechesis Palat. Latina.
 Bestia Apocalyptica
 Animadv. Cel. Vitringae.
 Becherus orator.
 Borosnyai a' Könyörgésről.
 Enchiridion Militis Christiani. Erasmi
 Scotodülos Diafanco. Exhibitus et detentus.
 Andreae Bellae Jehovae.
 Funebralis.
 Cancionalis. Sen. Psalter.
 Menyei T. Ház kultsa
 Biblia hung.
 Purum Test. Graecum.
 Sulpitii Severi Hist. Sacra.
 Arboretum Biblicum Ursini.
 Burcardi Notitia Rei Literariae.
 Conscientia Amesii.
 Eloquentia Ligata Masenii
 Confessio Helvetica
 B. Lázár János Imádsági
 Conciones Lutheri in Matheum.
 Claubergi Physica
 Corpus Theologiae Melanchtonis
 Divi Augustini opuscula.
 Enyedini Phantasmata.
 Terentium Commentares Riccinia.
 Primasius in Epistolas Pauli Apost.
 Thesaurus S. Pagnini L. S.
 Curiosa Joh. Manlii
 Rhetorica Clarissi[mi] Michaelis Buzinkai.